

Η νέα γεωγραφία της αγρο-τροφικής βιομηχανίας στην Ελλάδα

Σοφία Σκορδίλη

Εισαγωγή

Η ανάπτυξη του τομέα της αγρο-τροφικής βιομηχανίας¹ στην Ελλάδα συμπίπτει με την έναρξη της διαδικασίας εκβιομηχάνισης της χώρας. Η αλευροβιομηχανία, μαζί με την υφαντουργία, ήταν οι δυο κινητήριοι κλάδοι που σηματοδότησαν την έναρξη της διαδικασίας εκβιομηχάνισης της χώρας. Έκτοτε η συμβολή του είναι καθοριστική στη διαμόρφωση του προϊόντος της μεταποίησης, τη δημιουργία απασχόλησης, την ανάπτυξη των εξαγωγών. Περισσότερο σημαντικά δε, εξασφαλίζει διέξοδο στα προϊόντα της πρωτογενούς παραγωγής, διευρύνει την παραγωγική βάση περιοχών της υπαίθρου και αυξάνει την προστιθέμενη αξία των εξαγωγίμων αγροτικών προϊόντων της χώρας.

Παραδοσιακά ο εγχώριος αγρο-τροφικός μεταποιητικός τομέας προσέφευγε, σχεδόν αποκλειστικά, στην εγχώρια αγροτική

παραγωγή για να προμηθευτεί τις εισροές παραγωγής του. Η ευπάθεια και η μικρή διάρκεια ζωής των αγροτικών εισροών παραγωγής, σε συνδυασμό με τις δυσκολίες στις μεταφορές και το χαμηλό τεχνολογικό επίπεδο των επιχειρήσεων, επέβαλλαν τη χωροθέτηση των αγρο-τροφικών μονάδων κοντά στις περιοχές παραγωγής των πρώτων υλών. Γύρω από αγροτικές περιοχές ειδίκευσης σε συγκεκριμένες αγροτικές εισροές αναπτύχθηκαν συστάδες ανεξάρτητων μικρομεσαίων μεταποιητικών μονάδων που ανελάμβαναν τη στοιχειώδη μεταποιητική επεξεργασία τους. Όλες οι φάσεις της παραγωγικής διαδικασίας ολοκληρώνονταν εντός μιας παραγωγικής μονάδας που ανέπτυξε ελάχιστες διασυνδέσεις με συμπληρωματικές οικονομικές μονάδες. Αυτή η απλουστευτική διάρθρωση μεμονωμένων και αποκομμένων ΜΜΕ προσηλωμένων στην επεξεργασία μιας αγροτικής πρώτης

Σοφία Σκορδίλη, Λέκτορας, Τμήμα Γεωγραφίας Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

ύλης αποδίδει ικανοποιητικά την παραδοσιακή Γεωγραφία της ελληνικής αγρο-τροφικής βιομηχανίας. Μια στατική Γεωγραφία που παρέμεινε, σε γενικές γραμμές, αναλλοίωτη ως σχετικά πρόσφατα.

Από τις αρχές της δεκαετίας 1980 το επιχειρηματικό περιβάλλον μέσα στο οποίο αναπτύσσεται η ελληνική βιομηχανία και οικονομία μετασχηματίζεται γοργά. Οι συνθήκες που εξασφάλιζαν τη μακροχρόνια προστασία της εξαρτώνται πλέον ολοένα και λιγότερο από εσωτερικές διεργασίες και εντάσσονται σε ευρύτερες μεταβολές. Η πλήρης ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ (1981), η εγκαθίδρυση της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς (1992), η φιλελευθεροποίηση του διεθνούς εμπορίου και η εντεινόμενη ολοκλήρωση των αγορών, είναι μερικές μόνο από τις όψεις του πολύπλευρου σύγχρονου επιχειρηματικού περιβάλλοντος που προκαλούν ραγδαίες ανακατατάξεις και διαταράσσουν ισορροπίες δεκαετιών. Παράλληλες εξελίξεις στα πεδία της κατανάλωσης και της τεχνολογίας ενισχύουν περαιτέρω τις τάσεις ολοκλήρωσης. Η απότομη έκθεση στο διεθνή ανταγωνισμό έχει μετασχηματίσει δραστικά την παραγωγική βάση και αλλοιώνει διαρθρωτικά χαρακτηριστικά τομέων της οικονομίας που έδειξαν αξιοσημείωτη αντοχή για σειρά δεκαετιών. Εννοείται ότι οι κραδασμοί και οι ανακατατάξεις είναι περισσότερο έντονοι για τον τομέα της αγρο-τροφικής βιομηχανίας που έχει διαμορφώσει τα εγγενή χαρακτηριστικά της σε καθεστώς παρατεταμένης υψηλής προστασίας, σταθερότητας και προβλεψιμότητας. Οι αλλαγές διατρέχουν όλες τις όψεις και διαμορφώνουν μια νέα Γεωγραφία του αγρο-τροφικού τομέα.

Αντικείμενο αυτής της εργασίας είναι η μελέτη της σύγχρονης Γεωγραφίας της ελληνικής αγρο-τροφικής βιομηχανίας που διαμορφώνεται στα πλαίσια της αργοπορημένης και απότομης ενσωμάτωσης του τομέα στη διεθνή αγορά. Η κεντρική υπόθεση υποστηρίζει ότι η τρέχουσα αναδιάρθρωση της αγρο-τροφικής βιομηχανίας στην Ελλάδα είναι κατεξοχήν γεωγραφική αναδιάρθρωση. Η ολοκλήρωση του γεωγραφικού χώρου παρέχει στις

αγρο-τροφικές μεταποιητικές μονάδες, πρωτόγνωρη χωροθετική ευελιξία και κινητικότητα. Σ' όλα τα αναδιαρθρωτικά σενάρια ο χώρος αποτελεί βασική μεταβλητή που προσδιορίζει δυναμικά τα όρια και την κατεύθυνση της αναδιάρθρωσης. Η έννοια της γεωγραφικής αναδιάρθρωσης είναι σαφώς ευρύτερη από τη μελέτη των χωροθετικών αποφάσεων των επιχειρήσεων. Καλύπτει μεταβολές στη λειτουργία των παραγωγικών μονάδων, την κλίμακα της παραγωγής, τις διασυνδέσεις (Dickens & Lloyd 1990: 316-322). Η επιλογή του τύπου εγκατάστασης δεν είναι παρά μόνο μια, ανάμεσα στις πολλές χωρικές και αχωρικές αποφάσεις που υλοποιεί η καπιταλιστική επιχείρηση και έχουν σημαντικές επιπτώσεις στη γεωγραφική της οργάνωση.

Το επίκεντρο της ανάλυσης είναι ο αγρο-τροφικός μεταποιητικός τομέας. Είναι φανερό ότι ο αγρο-τροφικός τομέας δεν αναπτύσσεται αυτόνομα αλλά σε στενή διασύνδεση και αλληλεπίδραση με το ζωτικό του περίγυρο. Μελετάται λοιπόν ως αναπόσπαστο τμήμα του σύγχρονου Τροφικού Συστήματος (Tansey & Worsley 1998: 1-2). Η έννοια του Τροφικού Συστήματος έχει αντικαταστήσει την έννοια της Τροφικής Αλυσίδας που κυριάρχησε στις αναλύσεις της βιομηχανίας τροφίμων για σειρά δεκαετιών. Είναι γνωστό ότι η Τροφική Αλυσίδα αντιμετωπίζει τα τρία επιμέρους συστατικά του τροφικού κυκλώματος, την αγροτική παραγωγή, τη μεταποιητική επεξεργασία και την κατανάλωση, ως διακριτούς διαδοχικούς κρίκους μιας ενιαίας αλυσίδας. Εκτιμάται ότι κάθε κρίκος τροφοδοτεί με εισροές τον επόμενο του ενώ, οι διασυνδέσεις που αναπτύσσει με τους άλλους δυο είναι ελάχιστες ή/και ανύπαρκτες (Burns 1983). Μια τέτοια προσέγγιση φαντάζει εξαιρετικά σχηματική και απλουστευτική για να αποδώσει τις διασυνδέσεις που αναπτύσσονται στα πλαίσια των σύγχρονων αγρο-τροφικών βιομηχανιών. Στη σημερινή συγκυρία το εύρος των συστατικών στοιχείων του τροφικού κυκλώματος δεν περιορίζεται πλέον στις άμεσες πλευρές των αγρο-τροφικών βιομηχανιών αλλά έχει διευρυνθεί για να περιλάβει και βιολογικές, πολιτιστικές, κοινωνικές και ρυθμιστικές παραμέτρους που

διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην πορεία των αλλαγών. Πιο σημαντικά δε, τόσο η χάραξη συγκεκριμένων ορίων ανάμεσα στα συστατικά στοιχεία του τροφικού κυκλώματος όσο και ο τρόπος που αυτά συνδέονται μεταξύ τους έχει αλλάξει σημαντικά. Η διάκριση ορίων είναι εξαιρετικά δύσκολη, αν όχι αδύνατη ενώ, η γραμμική αλληλουχία των περασμένων δεκαετιών έχει αντικατασταθεί από ένα πολύπλοκο δίκτυο διασυνδέσεων, επικαλύψεων και αλληλεπιδράσεων (The Economist 23/05/2000).

Η ανάλυση ολοκληρώνεται σε δυο ενότητες και ακολουθεί η σύνθεση των επιμέρους συμπερασμάτων στο καταληκτικό κεφάλαιο. Η πρώτη εξετάζει την παραδοσιακή γεωγραφία της αγρο-τροφικής βιομηχανίας από την αρχή της μεταπολεμικής περιόδου μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας 1980 ενώ, η δεύτερη επικεντρώνει στα χαρακτηριστικά της παραγωγικής και γεωγραφικής αναδιάρθρωσης που ευρίσκονται σε εξέλιξη κατά την τελευταία εικοσαετία. Οι εξελίξεις της πρώτης περιόδου μελετώνται από δευτερογενείς πηγές και επεξεργασία απογραφικών στατιστικών δεδομένων της ΕΣΥΕ. Ο σχολιασμός των πιο πρόσφατων εξελίξεων στηρίζεται και σε πρόσθετο τεκμηριωτικό υλικό που έχει συλλεχθεί από κλαδικές μελέτες και ειδικά σχεδιασμένη Έρευνα Πεδίου για τη γεωγραφική αναδιάρθρωση της γαλακτοβιομηχανίας που πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια σχετικής εργασίας (Σκορδίλη 2000).

2. Η παραδοσιακή γεωγραφία της ελληνικής αγρο-τροφικής βιομηχανίας

Η ελληνική αγρο-τροφική βιομηχανία διαμόρφωσε τη σύγχρονη ταυτότητα της τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Ως τότε, με λιγοστές εξαιρέσεις στους κλάδους άλεσης δημητριακών και επεξεργασίας προϊόντων της φυτικής παραγωγής, η συντριπτική πλειοψηφία των μονάδων επεξεργασίας ευρίσκονταν στα όρια μεταξύ χειροτεχνικής και εκμηχανισμένης διαδικασίας. Ήδη προς το τέλος της πρώτης μεταπολεμικής δεκαετίας, το 1958, περισσότερο από το 1/3 των καταστημάτων του συνόλου της βιομηχανίας

τροφίμων (πρωτογενούς και δευτερογενούς μεταποίησης), 6.075 σε σύνολο 16.366 καταστημάτων, δεν διέθετε κανενός είδους μηχανική κινητήρια δύναμη. Πρόκειται για επαρχιακούς μύλους εξοπλισμένους με υδροτροχούς και ανεμόμυλους καθώς και χειροτεχνικά εργαστήρια (επεξεργασία δεδομένων Απογραφής Βιομηχανίας ΕΣΥΕ 1958 στο Σκορδίλη 2000: 101).

Μια σειρά εξωγενείς παράγοντες έχουν αλληλεπιδράσει στη διαμόρφωση των εγγενών μορφολογικών χαρακτηριστικών της ελληνικής αγρο-τροφικής βιομηχανίας. Είναι προφανής η σημασία των χρονοβόρων και δαπανηρών μεταφορών προϊόντων, του μικρού μεγέθους της εγχώριας αγοράς μεταποιημένων αγρο-τροφικών προϊόντων, των επιπτώσεων της βιομηχανικής και περιφερειακής πολιτικής. Ωστόσο κανένας άλλος τομέας δεν έχει καθορίσει περισσότερο την πορεία και τα όρια της ανάπτυξης του τομέα της αγρο-τροφικής βιομηχανίας όσο οι ειδικεύσεις και τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της εγχώριας πρωτογενούς παραγωγής.

2.1 Ειδικεύσεις και διάρθρωση του εγχώριου αγροτικού τομέα

Οι ειδικές εδαφικές και κλιματολογικές συνθήκες της χώρας προσδιόρισαν την ανάπτυξη της φυτικής παραγωγής. Το προϊόν της ανέκαθεν συνεισέφερε με ποσοστό μεγαλύτερο του 70% στη διαμόρφωση του εγχώριου αγροτικού προϊόντος. Ωστόσο, μέχρι σχετικά πρόσφατα, μόνο η άλεση σιτηρών και η ελαιοποίηση του ελαιοκάρπου αποτελούσαν συγκροτημένους κλάδους του αγρο-τροφικού μεταποιητικού τομέα. Σημειώνεται ότι οι σημαντικοί κλάδοι επεξεργασίας τοματικών προϊόντων και κονσερβοποίησης φρούτων, αναπτύχθηκαν με μεγάλη καθυστέρηση, στις αρχές της δεκαετίας 1970, και σαφή εξαγωγικό προσανατολισμό.

Η σύνθεση της φυτικής παραγωγής δεν ήταν η πλέον ευνοϊκή για την ανάπτυξη ισχυρού αγρο-τροφικού τομέα. Μια σειρά μακροχρόνιες ειδικεύσεις της είτε δεν απευθύνονται στην αγρο-τροφική βιομηχανία είτε δεν είναι δεκτικές ουσιώδους μεταποιητικής

επεξεργασίας. Τα κατεχορήν ελληνικά αγροτικά προϊόντα, ο καπνός και το βαμβάκι, διοχετεύονται στη μη τροφική αγροτική βιομηχανία. Επιπλέον, τα περισσότερα φρούτα και κηπευτικά, στα οποία η χώρα παρουσιάζει μακροχρόνια ειδικευση και αποτελούν βασικό συστατικό του εγχώριου διατροφικού προτύπου, της Μεσογειακής Δίαιτας, προορίζονται για επιτραπέζια νωπή κατανάλωση. Η περιορισμένη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας και η ευρεία διάδοση του οικογενειακού τρόπου διαβίωσης διατηρεί τον πρωτεύοντα διατροφικό ρόλο του οικογενειακού γεύματος που παρασκευάζεται με βάση φρέσκα προϊόντα. Τα φρούτα και λαχανικά εποχής καθώς και το «εθνικό» αγροτικό προϊόν, η σταφίδα², προωθούνται απευθείας από το χωράφι στην κατανάλωση. Μόνο αυτά που προορίζονται για εξαγωγές στις αγορές υψηλών απαιτήσεων της Δυτικής Ευρώπης υφίστανται κάποια διαδικασία καθαρισμού και διαλογής σε τοπικά Συνσκευαστήρια.

Όσον αφορά τον τομέα ζωικής παραγωγής, που αποτέλεσε τη βάση της ανάπτυξης της αγρο-τροφικής βιομηχανίας των χωρών της Β. Ευρώπης και των ΗΠΑ, αναπτύχθηκε σε μικρή κλίμακα και συμπληρωματικά προς τη γεωργική παραγωγή που συνιστούσε την κύρια πηγή εισοδήματος για τα αγροτικά νοικοκυριά. Ο τομέας παρουσιάζει ειδικευση σε μικρά ζώα χωρικής κτηνοτροφίας, ενώ, η παρουσία των βοοειδών, που αποτελούν την κατεχορήν πηγή προμήθειας εισροών της βιομηχανίας τροφίμων, είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Το κλίμα, ξηροθερμικό με περιορισμένο ύψος βροχοπτώσεων, και τα εδάφη, ορεινά και φτωχά σε αυτοφυή βλάστηση, έδρασαν ανασταλτικά στην επέκταση της αγελαδοτροφίας. Σ' αυτό το πλαίσιο, οι κλάδοι επεξεργασίας ζωικών εισροών παραγωγής, που συνιστούν τους κλάδους της βιομηχανίας τροφίμων με την υψηλότερη προστιθέμενη αξία, αναπτύχθηκαν ελάχιστα λόγω χρόνιου ελλείμματος των απαραίτητων πρώτων υλών. Αναγκαστικά λοιπόν η υπέρμετρη αύξηση της κατανάλωσης τροφίμων ζωικής προέλευσης που σημειώνεται μετά τη δεκαετία 1960 και προέρχεται κύρια

από τα υπό διαμόρφωση μεσαία στρώματα του αυξανόμενου αστικού πληθυσμού, καλύπτεται, στο μεγαλύτερο μέρος της, από εισαγωγές. Σημειώνεται ότι από το τέλος της δεκαετίας 1960 οι εισαγωγές τροφίμων ζωικής προέλευσης αυξάνονται με ρυθμό 20% - 40% κατ' έτος. Η Ελλάδα λοιπόν αφενός μεν είναι εξαγωγική σε βασικά προϊόντα φυτικής προέλευσης αφετέρου δοκιμάζεται από διογκούμενο διατροφικό έλλειμμα (Βεργόπουλος 1986:20-21).

Εκτός από το πρόβλημα των κατάλληλων ειδικεύσεων, συγκεκριμένα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά του εγχώριου αγροτικού τομέα έθεσαν τα καθοριστικά εμπόδια στην ανάπτυξη του αγρο-τροφικού μεταποιητικού τομέα. Διαρθρωτικά χαρακτηριστικά που επιμένουν και προσδιορίζουν μια "ιδιαίτερη" ελληνική γεωργία στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Δαμιανάκος 1997: 55).

Στην αρχή της μεταπολεμικής περιόδου ο πρωτογενής τομέας συνεισφέρει με υψηλό ποσοστό τόσο στη διαμόρφωση του ΑΕΠ όσο και στην απασχόληση, ωστόσο πρόκειται για έναν τομέα εκτεταμένο αλλά διαρθρωτικά αδύναμο³. Έκτοτε η χώρα προώθησε το μοντέλο της "εντατικής γεωργίας" με ισχυρή κρατική προστασία. Η εντατικοποίηση συνοδεύτηκε από αύξηση της κατανάλωσης λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων, την υιοθέτηση νέων βελτιωμένων ποικιλιών φυτών και ζώων, καθώς και αύξηση της εκμηχάνισης των εκμεταλλεύσεων και των αρδευόμενων εκτάσεων. Όμως, με κανένα τρόπο, η εκβιομηχάνιση της ελληνικής αγροτικής παραγωγής δεν είναι συγκρίσιμη με το υπόδειγμα της μονοκαλλιέργειας σε τεράστιες εκμεταλλεύσεις έντασης κεφαλαίου και τεχνολογίας, της παραγωγιστικής (productivist) γεωργίας, που εφαρμόστηκε ευρέως στις ΗΠΑ και τις χώρες της Βόρειας Ευρώπης και έδωσε τεράστιες αυξήσεις της παραγωγικότητας (Healey & Ilbery 1985). Παρά τις διαχρονικές αυξήσεις οι σχετικές αποδόσεις σε μια σειρά βασικά αγροτικά προϊόντα εξακολουθούν να είναι πολύ χαμηλές⁴.

Η μικρή εμπορευματική οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση

αποτελεί σταθερά τον πυρήνα της ελληνικής αγροτικής οικονομίας. Διαχρονικά, η μέση έκταση των εκμεταλλεύσεων εξακολουθεί να είναι πολύ μικρή, διασκορπισμένη και κατακερματισμένη σε αρκετά αγροτεμάχια ανά εκμετάλλευσή⁶. Οι διαρθρώσεις αυτές οδήγησαν αναπόφευκτα σε χαμηλές αποδόσεις, ευπάθεια στις καιρικές συνθήκες, αστάθεια στα ποιοτικά χαρακτηριστικά και αυξημένο κόστος συγκέντρωσης των αγροτικών πρώτων υλών. Χαρακτηριστικά που είναι ελάχιστα συμβατά με τις πάγιες απαιτήσεις της αγρο-τροφικής βιομηχανίας για αγροτικές εισροές συγκεκριμένων προδιαγραφών, σταθερών αποδόσεων και χαμηλού κόστους συγκέντρωσης. Ειδικότερα ο κατακερματισμός της παραγωγής σε πολλές μικρές αγροτικές εκμεταλλεύσεις διασκορπισμένες στο χώρο επιβαρύνει τη βιομηχανία με υπέρμετρο, συχνά απαγορευτικό, κόστος συγκέντρωσης των πρώτων υλών. Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η χώρα παρουσιάζει χρόνιο έλλειμμα σε αγελαδινό γάλα, η συλλογή γάλακτος από τις ορεινές περιοχές ήταν πρακτικά αδύνατη και παρέμενε ανεκμετάλλευτη σχετικά πρόσφατα⁶.

2.2 Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του κλάδου

Η εικόνα των αριθμών

Η επεξεργασία στατιστικών δεδομένων σ' επίπεδο κλάδου τροφίμων για την περίοδο 1958/88 αποκαλύπτει μικρή κλίμακα παραγωγής και χαμηλή Προστιθέμενη Αξία. Στο τέλος της περιόδου σε σύνολο 19.776 καταστημάτων μόλις 1.336 απασχολούν περισσότερους από 10 εργαζόμενους/ες. Την ίδια περίοδο, η αξία των αγροτικών εισροών διαμορφώνει το μεγαλύτερο μέρος της Ακαθάριστης Αξίας Παραγωγής και η κλαδική Προστιθέμενη Αξία παραμένει προσκολλημένη σε πολύ χαμηλά επίπεδα, μόλις 24,3%. Οι εξελίξεις αυτές σημειώνονται παρά την υψηλή συμμετοχή του κλάδου στις ευεργετικές διατάξεις των Αναπτυξιακών Νόμων⁷ και τους σχετικούς Κανονισμούς του Τμήματος Προσανατολισμού του Γεωργικού Ταμείου (FEOGA) της ΕΟΚ. Μάλιστα, η αναβάθμιση του μηχανολογικού εξοπλισμού επιβε-

βαιώνεται από τη συνεχή αυξητική πορεία του κλαδικού δείκτη που μετρά την εγκατεστημένη ιπποδύναμη ανά κατάσταση. Στη διάρκεια της τριακονταετίας 1958-88 εκτινάσσεται από 10,7 hr/κατ. σε 53,1 hr/κατ. Ωστόσο η επενδυτική δραστηριότητα δεν οδηγεί αναγκαστικά σε ουσιαστικό εκσυγχρονισμό και βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων. Η πορεία των συνολικών μεγεθών δείχνει ότι γενικότερα ζητήματα, όπως η απουσία συγκεκριμένων αναπτυξιακών επιλογών, ο χαμηλός βαθμός αξιοποίησης του παραγωγικού δυναμικού και η αδυναμία μακροχρόνιου σχεδιασμού, εμπόδισαν την αναδιάρθρωση (Σκορδίλη 2000: 411-12).

Το επίπεδο διεθνοποίησης του κλάδου

Μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας 1980 τόσο η εγκατάσταση αλλοδαπών αγρο-τροφικών βιομηχανιών στη χώρα όσο και το εισαγωγικό εμπόριο βιομηχανικών τροφίμων παρέμειναν περιορισμένα. Η ελληνική βιομηχανία τροφίμων αναπτύχθηκε σε συνθήκες θερμοκηπίου προφυλαγμένη από το διεθνή ανταγωνισμό. Σε αντίθεση με τους περισσότερους καταναλωτικούς κλάδους όπου η μεταστροφή της ζήτησης, λόγω αύξησης των εισοδημάτων και μετατόπισης των καταναλωτικών προτύπων σε σύγχρονα προϊόντα, αντιμετωπίστηκε με προσφυγή σε εισαγόμενα αγαθά, η αύξηση της ζήτησης για μεταποιημένα τρόφιμα την περίοδο 1960-80 καλύφθηκε, στο μεγαλύτερο βαθμό, από την εγχώρια βιομηχανία (Βαϊτσος & Γιαννίσης 1987:43).

Σ' όλη τη διάρκεια της περιόδου, η πραγματοποίηση Διεθνών Άμεσων Επενδύσεων (ΔΑΕ) στη μεταποίηση τροφίμων παρέμεινε μάλλον οριακή σε σχέση με τον όγκο των ξένων επενδύσεων σε άλλους κλάδους της βαριάς βιομηχανίας⁸. Η ελληνική αγορά μικρή σε μέγεθος, με προβληματικό αγροτικό τομέα και διαφορετικές διατροφικές προτιμήσεις συγκριτικά με τα βορειο-ευρωπαϊκά δεδομένα, δεν θεωρείται ελκυστική για την προσέλκυση ΔΑΕ στη μεταποίηση τροφίμων. Οι λιγοστές ΔΑΕ προτιμούν την άμεση επένδυση σε συνεργασία με εγχώριο φορέα ιδρύοντας

κοινοπρακτική επιχείρηση (joint venture). Το επίπεδο εξοπλισμού και παραγωγής των εγχώριων επιχειρήσεων δεν ενθαρρύνει την Εξαγορά ή Συγχώνευση με υφιστάμενη βιομηχανία τροφίμων (Αναστασόπουλος & Trail 1996:166). Οι σημαντικότερες απ' αυτές υλοποιούνται από τις Πολυεθνικές επιχειρήσεις Unilever (κοινοπρακτική επιχείρηση με ΕΛΑΪΣ - Μοσχάτο Αττικής, 1968), Del Monte (κοινοπρακτική επιχείρηση με Εμπορική Τράπεζα - Λάρισα, 1968) και Nestle (κοινοπρακτική επιχείρηση με ΑΤΕ - Πλατύ Ημαθίας, 1975). Και οι τρεις επενδύσεις αποσκοπούν στην εκμετάλλευση διαθέσιμων φθηνών αγροτικών πρώτων υλών. Το επενδυτικό σχέδιο που πραγματοποιεί η Nestle, σε συνεργασία με την Αγροτική Τράπεζα, αφορά στη μεταφορά τεχνολογίας και εγχώρια παραγωγή συμπυκνωμένου γάλακτος με σκοπό την υποκατάσταση εισαγωγών και δευτερευόντως την πραγματοποίηση περιορισμένων εξαγωγών εκτός Ελλάδος. Οι άλλες δυο περιπτώσεις είναι κυρίως εξωστρεφείς επενδύσεις. Μέρος της παραγωγής κατευθύνεται στην εγχώρια αγορά αλλά πρώτη προτεραιότητα αποτελούν οι εξαγωγές μεσογειακών προϊόντων, συσκευασμένου ελαιολάδου (Unilever) και κονσερβοποιημένων φρούτων και τοματικών προϊόντων (Del Monte). Σημειώνεται ότι, εκτός από την εκμετάλλευση των ευνοϊκών κινήτρων για την εγκατάσταση ξένων επιχειρήσεων στην Ελλάδα, οι επιχειρήσεις αυτές καρπώνονται επιπλέον υψηλές εξαγωγικές επιδοτήσεις.

Το εξωτερικό εμπόριο των τροφίμων παραδοσιακά είναι πλεονασματικό. Οι καθοριστικοί παράγοντες που απέτρεψαν τις εκτεταμένες εισαγωγές⁹ τροφίμων στη διάρκεια της περιόδου 1960-80, μεταξύ άλλων, πρέπει να αναζητηθούν στην εφαρμογή περιοριστικής πολιτικής εμπορίου που εξακολούθησε να ισχύει στα πλαίσια της Συμφωνίας Σύνδεσης της χώρας με την ΕΟΚ (1961-1981), στην απομακρυσμένη γεωγραφική θέση της χώρας από τις χώρες εγκατάστασης των μεγάλων εξαγωγικών ευρωπαϊκών επιχειρήσεων καθώς και σε τοπικές ιδιαιτερότητες στη ζήτηση και τη διανομή των προϊόντων.

Όσον αφορά το σκέλος των εξαγωγών, προϊόντα της φυτικής παραγωγής, ο τοματοπολτός και οι κομπόστες φρούτων αποτελούν την εξαγωγική αιχμή της βιομηχανίας τροφίμων. Τόσο ο τοματοπολτός όσο και οι κομπόστες φρούτων θεωρούνται ώριμα προϊόντα χαμηλών τεχνολογικών απαιτήσεων και χαμηλής εισοδηματικής ελαστικότητας στην ευρωπαϊκή αγορά ήδη από τη δεκαετία 1960. Ο τοματοπολτός υποκαθίσταται βαθμιαία από την αποφλοιωμένη τομάτα ενώ, οι κονσέρβες ροδάκινων και βερίκοκων σε σιρόπι με υψηλή περιεκτικότητα σε ζάχαρη από κομπόστα φρουτοσαλάτας σε σιρόπι με χαμηλή περιεκτικότητα σε ζάχαρη καθώς και κατεψυγμένα φρούτα.

Τυπολογία επιχειρήσεων

Ο ρυθμός υποκατάστασης νωπών από βιομηχανικά τρόφιμα (φρούτα / χυμοί φρούτων, κομπόστες, μαρμελάδες, λαχανικά / κατεψυγμένα λαχανικά, τουρσιά, έτοιμα γεύματα, κ.λ.π.) ήταν πολύ αργός για την ελληνική αγρο-τροφική βιομηχανία. Η επιτόπια παραγωγή βασικών ανθεκτικών τροφίμων της ευρωπαϊκής αγρο-τροφικής βιομηχανίας, όπως διάφοροι τύποι γάλακτος, αφυδατωμένα και κατεψυγμένα λαχανικά, προϊόντα που αποτελούν εμπορικές εφαρμογές μεθόδων που αναπτύχθηκαν πριν το μεσοπόλεμο, άρχισε στην Ελλάδα με καθυστέρηση δεκαετιών. Στην κατεύθυνση αυτή ήταν σημαντική η ανάληψη επιχειρηματικής δράσης από το Κράτος. Τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, το Κράτος ανέλαβε, κυρίως μέσω της Αγροτικής Τράπεζας, αξιόλογες επενδυτικές πρωτοβουλίες σε τομείς των αγρο-τροφικών βιομηχανιών έντασης τεχνολογίας που απαιτούσαν σημαντική αρχική επένδυση σε μηχανολογικό εξοπλισμό και ανάπτυξη στενών σχέσεων συνεργασίας με την «προβληματική» πρωτογενή παραγωγή.

Η άμεση κρατική παρέμβαση ήταν καθοριστική στη διαμόρφωση των κλάδων επεξεργασίας ζάχαρης, γάλακτος, τοματικών προϊόντων και κονσερβοποίησης φρούτων. Στη διάρκεια της δεκαετίας 1950 αρχίζουν να λειτουργούν οι πρώτες σημαντικές

γαλακτοβιομηχανίες ιδιοκτησίας της κρατικής Αγροτικής Τράπεζας ή/και των κρατικά επιδοτούμενων Συνεταιρισμών, ΑΓΝΟ (Θεσσαλονίκη - 1950), ΑΣΤΥ (Αθήνα - 1952) και ΕΒΟΛ (Βόλος - 1953). Την επόμενη δεκαετία ο κλάδος αποκτά στοιχειώδη περιφερειακή διάρθρωση. Δημιουργείται ένα δίκτυο 14 μικρών Συνεταιριστικών παστεριωτηρίων γάλακτος σε ισόριθμα αστικά κέντρα που περιβάλλουν τις κατεχοχήν γαλακτοπαραγωγικές περιοχές της χώρας (Σκορδιλιά 2000:288). Την ίδια περίοδο ιδρύονται οι 5 παραγωγικές της μονάδες της Ελληνικής Βιομηχανίας Ζάχαρης (ΕΒΖ) κοντά στις περιοχές παραγωγής ζαχαρότευτλων, στη Λάρισα, το Πλατύ Ημαθίας, τις Σέρρες, τους Τοξότες Ξάνθης και την Ορεστιάδα. Η πολυχωροθετική διάρθρωση της ΕΒΖ κρίνεται αναγκαία αφού η επεξεργασία ζάχαρης αποτελεί παραδειγματική μεταποιητική δραστηριότητα προσανατολισμού πρώτων υλών στο υπόδειγμα ελάχιστου μεταφορικού κόστους του Weber, μια και τα ζαχαρότευτλα χάνουν τα 7/8 του βάρους τους κατά τη μεταποιητική επεξεργασία (Dickens & Lloyd 1990: 87). Λίγο αργότερα, αρχίζουν να λειτουργούν οι σημαντικότερες συνεταιριστικές μονάδες στον κλάδο των τοματικών προϊόντων ΣΕΚΟΒΕ (Σέρρες, Δράμα, Γιαννιτσά, 1969) και ΣΕΒΑΘ (Ξάνθη, 1975). Έκτοτε, οι εξαγωγικές προοπτικές που εξασφάλιζε η ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ, η παροχή επενδυτικών επιδοτήσεων καθώς και η σταδιακή άρση του συστήματος των διατιμήσεων στα τρόφιμα, δημιούργησαν τις ευνοϊκές συνθήκες για την ανάληψη επενδυτικών πρωτοβουλιών από το ιδιωτικό κεφάλαιο, κυρίως στους κλάδους επεξεργασίας φρούτων και λαχανικών.

Η ανάπτυξη αγρο-τροφικών βιομηχανιών στους τομείς του παστεριωμένου γάλακτος, επεξεργασίας τοματικών προϊόντων, φρούτων και ζάχαρης, που εκμεταλλεύονται αγροτικές εισροές που παράγονται κυρίως στη Μακεδονία, Θεσσαλία και Θράκη, σηματοδοτεί τη μετατόπιση του κέντρου βάρους της αγρο-τροφικής βιομηχανίας από την Πελοπόννησο στη Βόρεια Ελλάδα κατά τη δεκαετία 1970.

Δίπλα στην Πάτρα, το Ναύπλιο, την Καλαμάτα, τη Λάρισα,

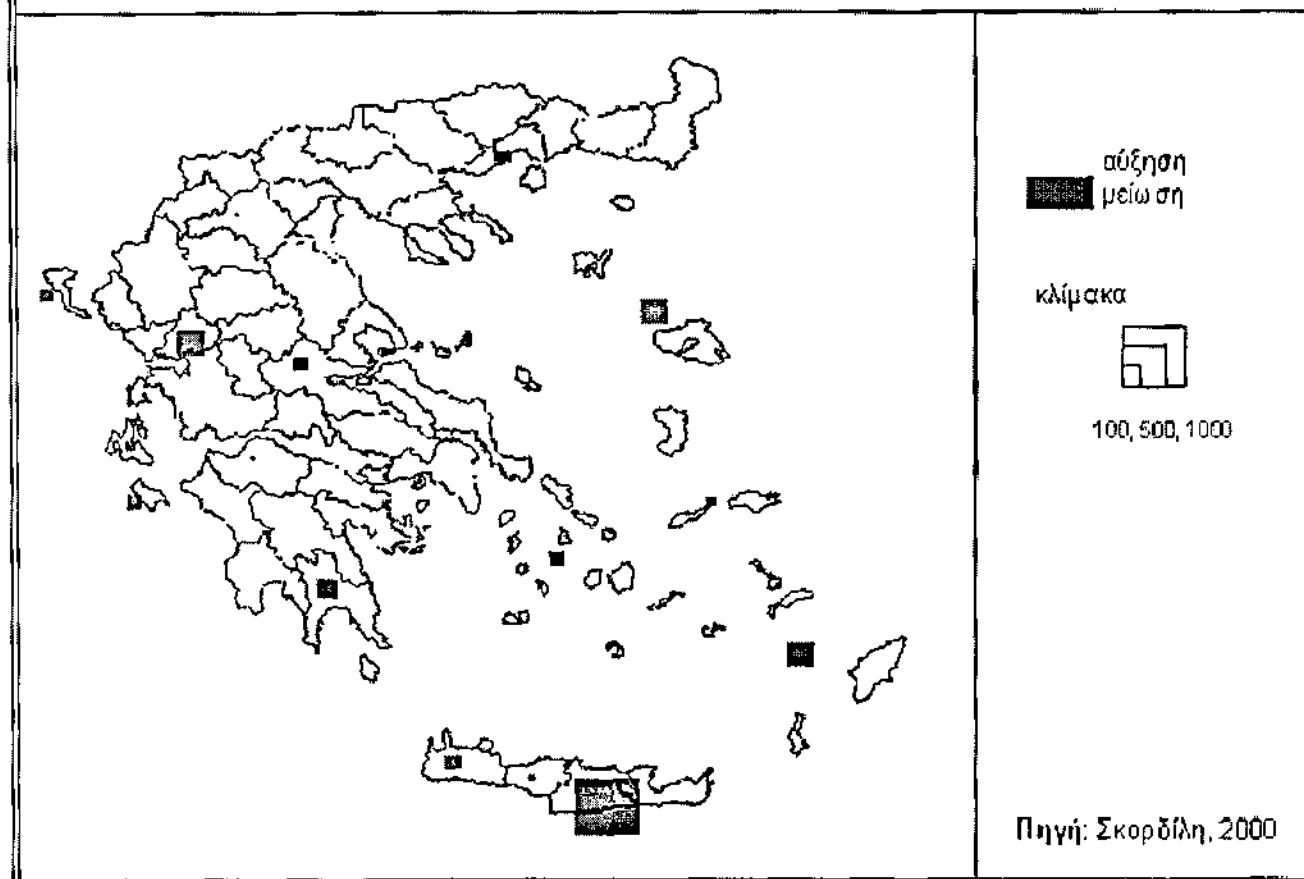
την περίοδο 1969-88 αναδύονται μια σειρά νέες δυναμικές αγρο-πόλεις, μεταξύ άλλων, η Ξάνθη, τα Γιαννιτσά, η Βέροια, η Σκύδρα, η Ορεστιάδα, που φιλοξενούν δυναμικές αγρο-τροφικές βιομηχανίες.

Γενικεύοντας, μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας 1980, τα επενδυτικά σχέδια της ΑΤΕ και των Συνεταιρισμών μαζί με κάποιες αντίστοιχες επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα συνιστούν τη «μεγάλη», για τα δεδομένα του κλάδου, αγρο-τροφική βιομηχανία της εποχής. Η δραστηριότητα της «τυπικής» μεγάλης αγρο-τροφικής βιομηχανίας περιορίζεται στην πρωτογενή επεξεργασία αυστηρά μιας αγρο-τροφικής εισροής παραγωγής που συλλέγει από τον αγροτικό της περίγυρο. Η χωροθέτηση στις παρυφές των αστικών κέντρων που περιβάλλονται από την περιοχή πρωτογενούς παραγωγής εξασφαλίζει χαμηλό κόστος συγκέντρωσης της μοναδικής πρώτης ύλης αλλά και πρόσβαση στην αστική αγορά εργασίας, στο υπερτοπικό οδικό δίκτυο, το περιφερειακό χρηματοπιστωτικό σύστημα και διοικητικό μηχανισμό. Η μεγάλη αγροβιομηχανία αποτελεί κεντρικό σημείο του τοπικού παραγωγικού συστήματος, συγκαταλέγεται στους σημαντικότερους εργοδότες της περιοχής και αναπτύσσει στενούς δεσμούς με την περιοχή εγκατάστασης της.

Παράλληλα δραστηριοποιείται και ένας μεγάλος αριθμός ΜΜΕ. Η κυριαρχία της μικρομεσαίας κλίμακας είναι φανερή σε όλους τους κλάδους των καταναλωτικών αγαθών της ελληνικής μεταποίησης όμως στην περίπτωση της αγρο-τροφικής βιομηχανίας είναι περισσότερο εκτεταμένη. Στις αρχές της δεκαετίας 1980 η πλειοψηφία των ΜΜΕ που δραστηριοποιείται στην ελληνική αγρο-τροφική βιομηχανία μπορεί να ενταχθεί σε δυο γενικές κατηγορίες.

Η πρώτη περιλαμβάνει χιλιάδες μικρά καταλύματα σχεδόν χειροτεχνικής πρωτογενούς επεξεργασίας αγροτικών εισροών, (ελαιοτριβεία, τυροκομεία, κ.α.) που εξακολουθούν να λειτουργούν διασκορπισμένα στις περιοχές της αγροτικής παραγωγής

Σχήμα 1: Μεταβολή της απασχόλησης της μεγάλης βιομηχανίας τροφίμων (μονάδες με απασχόληση μεγαλύτερη των 10 εργαζομένων) στους νομούς της χώρας, 1969-78

συχνά στα πλαίσια της αγροτικής εκμετάλλευσης. Η επεξεργασία τους περιορίζεται στην εφαρμογή κάποιας στοιχειώδους μεθόδου συντήρησης (παστά ψαρικά, ζαχαρούχα γλυκά κουταλιού, αποξηραμένα λαχανικά), ή βιολογικής επεξεργασίας (τυρί, γιαούρτι). Είναι προφανές ότι πρόκειται για χειροτεχνικές επεξεργασίες με ελάχιστες ανάγκες σε εξοπλισμό που στηρίζονται στην εμπειρία και τις ικανότητες του τεχνίτη-μεταποιητή. Στην κατηγορία αυτή εντάσσεται και μια πληθώρα μονάδων παραγωγής τοπικών παραδοσιακών προϊόντων που εφαρμόζουν τοπικές τεχνικές.

Τοπικά διατροφικά πρότυπα επιμένουν και πολλά παραδοσιακά τρόφιμα (παραδοσιακό γιαούρτι, τοπικά είδη τυριών, αλλαντικά, λουκούμια, χαλβός, γλυκά κουταλιού, παστέλι, ξηρά σύκα, χειροποίητα ζυμαρικά) εξακολουθούν να είναι πολύ δημοφιλή στην αγορά κυρίως στις μεγαλύτερες ηλικιακές ομάδες. Συμπερασματικά, οι ΜΜΕ αυτής της κατηγορίας δραστηριοποιούνται στους παραδοσιακούς χώρους της μικρομεσαίας κλίμακας: σε τοπικές αγορές και στοιχειώδεις μεταποιητικές επεξεργασίες. Δηλαδή σε διαφορετικές αγορές προϊόντων ή/και σε διαφορετικές γεωγρα-

φικές αγορές από τις μεγάλες επιχειρήσεις του κλάδου.

Ωστόσο, οι ΜΜΕ της δεύτερης κατηγορίας συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Πρόκειται για ΜΜΕ που δεν διστάζουν να έρθουν σε άμεση αντιπαράθεση με τις μεγάλες αγρο-τροφικές βιομηχανίες στις ίδιες αγορές προϊόντων και γεωγραφικές αγορές. Με δεδομένα τα χαρακτηριστικά της εγχώριας αγοράς, τα εμπόδια εισόδου στους περισσότερους κλάδους των αγρο-τροφικών βιομηχανικών ήταν χαμηλά. Ο χαμηλός βαθμός συγκέντρωσης του κλάδου, οι ελαστικές διατάξεις του Κώδικα Τροφίμων, τα τεχνικά χαρακτηριστικά των προϊόντων, η πολυδιάσπασση του κλάδου του λιανικού εμπορίου, επέτρεπαν τη δραστηριοποίηση και άμεση αντιπαράθεση επιχειρήσεων διαφορετικών μεγεθών στις ίδιες αγορές. Υπενθυμίζεται ότι μέχρι σχετικά πρόσφατα, σε πολλούς βασικούς κλάδους των τροφίμων όπως, τα τυροκομικά, ο καφές, τα όσπρια, οι ελιές, τα αλλαντικά, το παραδοσιακό γιαούρτι, τα τουρσιά, κ.α., τα προϊόντα εμπορεύονταν «χύμα» και τα έπυνυμα προϊόντα απουσιάζουν εντελώς ή αποτελούν μια μικρή μειοψηφία. Στις συνθήκες αυτές το βασικό ανταγωνιστικό πλεονέκτημα των μεγάλων εισαγωγικών επιχειρήσεων τροφίμων, η επωνυμία του προϊόντος (brand name), ακυρώνεται και επιβάλλεται ο ανταγωνισμός βάσει τιμής. Επιπλέον, ο κατακερματισμός του εγχώριου κλάδου του λιανικού εμπορίου τροφίμων σε πολλά μικρά καταστήματα και οι ελλείψεις στο σύστημα διανομής και διάθεσης των προϊόντων υπονομεύουν τη διάδοση νέων προϊόντων που απαιτούν ειδικές συνθήκες μεταφοράς και συντήρησης. Είναι γνωστό ότι τα κατεψυγμένα λαχανικά άργησαν πολύ να κερδίσουν την εμπιστοσύνη του έλληνα καταναλωτή κυρίως λόγω των κακών συνθηκών συντήρησης του προϊόντος στα παντοπωλεία.

Συνοψίζοντας, μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας 1980 ο κλάδος είχε εξαιρετική ικανότητα να αμβλύνει τις ανισότητες που δημιουργούσαν άλλες οικονομικές δραστηριότητες. Ανισότητες τόσο στην οικονομική διάρθρωση, αφού οι ειδικές συνθήκες ανταγωνισμού ευνοούσαν την ανάπτυξη ΜΜΕ, όσο και στην

περιφερειακή κατανομή της ανάπτυξης της χώρας, αφού οι προστατευμένες τοπικές αγορές και η ευρεία ανάπτυξη αγρο-τροφικών βιομηχανιών ενθάρρυναν την περιφερειακή κατανομή των επιχειρήσεων. Επιπλέον η ελληνική βιομηχανία και αγορά μεταποιημένων τροφίμων, σε αντιδιαστολή με τις ώριμες αγορές της Δυτικής Ευρώπης, παρουσίαζε μεγάλα περιθώρια ανάπτυξης τόσο σε αγορές προϊόντων όσο και σε γεωγραφικές αγορές.

3. Η σύγχρονη γεωγραφία του κλάδου

Η τελευταία εικοσαετία είναι περίοδος ραγδαίων αλλαγών για την ελληνική αγρο-τροφική βιομηχανία. Σε μια περίοδο λίγων ετών ο ελληνικός αγρο-τροφικός τομέας βιώνει το γρήγορο πέρασμα από τον εθνικό προσανατολισμό στη γεωγραφική ολοκλήρωση και αλληλεξάρτηση. Η προοπτική της υλοποίησης της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς (ΕΕΑ) και η βαθμιαία φιλελευθεροποίηση του διεθνούς εμπορίου, σε συνδυασμό με μια σειρά αλληλο-τροφοδοτούμενες εξελίξεις στα πεδία της κατανάλωσης και της τεχνολογίας, ενισχύουν περαιτέρω τις τάσεις ολοκλήρωσης.

Το ρυθμιστικό πλαίσιο της ΕΕΑ έδωσε το έναυσμα των μετασχηματισμών. Μεταξύ άλλων, η άρση των μη δασμολογικών φραγμών στο διακοινοτικό εμπόριο τροφίμων, η εναρμόνιση των Εθνικών Κωδίκων Τροφίμων και η θέσπιση ενός κοινού συστήματος κανόνων - οδηγιών που ρυθμίζει την παραγωγή, την εμπορία και τη διακίνηση των τροφίμων για την ενιαία αγορά, έδρασαν καθοριστικά στην αύξηση του ενδοκοινοτικού εμπορίου τροφίμων και την κινητικότητα των επιχειρήσεων (Fallows 1988, Cumbers et al. 1997: 14-15). Παράλληλα, η βαθμιαία φιλελευθεροποίηση των κανόνων του διεθνούς εμπορίου και σημαντικές τεχνολογικές εφαρμογές στα πεδία της παραγωγής -- συντήρησης των τροφίμων και των μεταφορών έχουν αυξήσει θεαματικά τις ομάδες των τροφίμων που προσφέρονται για διεθνείς ανταλλαγές. Εκτιμάται ότι το ήδη 1995 το διεθνές εμπόριο τροφίμων αποτελούσε ποσοστό 8,5% του συνολικού διεθνούς εμπορίου, σε αξία και ακολουθεί συνεχή αυξητική πορεία. Μάλιστα αυξάνονται

τόσο οι ροές ακατέργαστων αγρο-τροφικών πρώτων υλών όσο και ενδιάμεσων προϊόντων της βιομηχανίας τροφίμων (Goodman & Watts 1997: 10-11, Ilberry 2001: 259-64).

Οι αλλαγές στο ρυθμιστικό πλαίσιο και τη βιομηχανική οργάνωση συνδυάζονται με παράλληλες αλλαγές στα καταναλωτικά πρότυπα. Ένα πλέγμα κοινωνικοοικονομικών αλλαγών, που είχαν καταγραφεί ως τάσεις από προηγούμενες περιόδους, πρόσφατα αποκτούν ιδιαίτερη ένταση και μεταβάλλουν δραστικά τη δυναμική της αγοράς των τροφίμων και τα ισχύοντα καταναλωτικά πρότυπα. Γενικά, παρατηρείται στροφή της καταναλωτικής ζήτησης από τα μαζικά τυποποιημένα τρόφιμα στα διαφοροποιημένα προϊόντα που ικανοποιούν τις ειδικές απαιτήσεις συγκεκριμένων τμημάτων του πληθυσμού. Η αθρόα είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας και η αύξηση των μονομελών νοικοκυριών έχουν μειώσει δραστικά το διαθέσιμο χρόνο για παρασκευή φαγητού και έχουν προκαλέσει μεγάλη αύξηση της ζήτησης για φαγητό με ενσωματωμένες υπηρεσίες. Ενώ, τα αλληλέπλληλα κρούσματα παραγωγής προϊόντων επιβλαβών για τη δημόσια υγεία σε συνδυασμό με το αυξανόμενο ενδιαφέρον των καταναλωτών για υγιεινά προϊόντα έχει προκαλέσει μεταστροφή της ζήτησης σε αναζήτηση φρέσκων και «ασφαλών» τροφίμων (Bareham 1995, Nygard & Storstad 1998:39).

Οι αλλαγές του επιχειρηματικού περιβάλλοντος δεν επιφύλασσουν ισοβαρείς επιπτώσεις για όλες τις επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στην ελληνική αγρο-τροφική βιομηχανία. Τα χαρακτηριστικά του θεωρούνται ελάχιστα φιλικά για την πλειοψηφία των ΜΜΕ και τις παραδοσιακές επιχειρήσεις των τροφίμων. Από την άλλη πλευρά συγκεκριμένες επιχειρήσεις έχουν ανταποκριθεί με επιτυχία στα σύγχρονα δεδομένα και τις απαιτήσεις του ανταγωνισμού και εδραιώνουν την παρουσία τους στην ελληνική μεταποίηση.

Η μελέτη των χρηματοοικονομικών μεγεθών σ' επίπεδο επιχειρήσης (Σκορδίλη 2000: 224-29) αποκαλύπτει τη διαμόρφωση

διακριτών τύπων επιχειρήσεων. Ένας μικρός αριθμός μονάδων παρουσιάζει παραδειγματικές επιδόσεις με κριτήρια τόσο το ύψος των πωλήσεων όσο και το ύψος των κερδών και συνιστά τις αγρο-τροφικές βιομηχανίες της πρώτης ταχύτητας. Στην άλλη άκρη του φάσματος ένας μεγάλος αριθμός παραδοσιακών ΜΜΕ βιώνει μια παρατεταμένη περίοδο επώδυνης προσαρμογής.

3.1 Μορφές παραγωγικής και γεωγραφικής αναδιάρθρωσης των αγρο-τροφικών βιομηχανιών της «πρώτης ταχύτητας»

Η πλειοψηφία των αγρο-τροφικών βιομηχανιών της πρώτης ταχύτητας είναι εγχώριας ιδιοκτησίας. Σ' αντίθεση με το βιομηχανία τροφίμων δευτερογενούς μεταποίησης που συγκέντρωσε το μεγαλύτερο διεθνές ενδιαφέρον για εξαγωγές στα πλαίσια της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς μεταξύ όλων των κλάδων της ελληνικής μεταποίησης, το αγοραστικό ενδιαφέρον που εκδηλώθηκε για την εξαγορά ελληνικών αγρο-βιομηχανιών ήταν σχετικά περιορισμένο. Οι λιγοστές εξαγωγές επικεντρώθηκαν στον κλάδο επεξεργασίας τοματικών προϊόντων. Οι σημαντικότερες απ' αυτές αφορούν την εξαγορά της Κονσερβοποιίας Κωπαΐδος από τη Διεθνική Επιχείρηση (ΔΕ) Heinz (1991) και η σχετικά πρόσφατη εξαγορά του κλάδου των τοματικών προϊόντων της εταιρίας ΚΙ-ΚΙΖΑΣ ΜΕΛΙΣΣΑ¹⁰ από τη Διεθνική Unilever (1999). Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η εξαγορά της ΕΛΒΙΟΧΥΜ (Βέλο Κορινθίας) από τη ΔΕ Dohler & Schwerpes (1992). Η εξαγορασμένη μονάδα τροφοδοτεί τα εργοστάσια παραγωγής των γνωστών αναψυκτικών Schwerpes με αιθέρια έλαια και αποξηραμένους φλοιούς εσπεριδοειδών.

Οι κερδοφόρες αγρο-τροφικές βιομηχανίες έχουν δείξει αξιοσημείωτη δραστηριότητα τόσο σε εξαγωγές όσο και στην υλοποίηση επενδυτικών σχεδίων εκσυγχρονισμού με συνέπεια τη διαμόρφωση μεγάλων εταιριών που δραστηριοποιούνται (και) στον αγρο-τροφικό τομέα. Η αύξηση σχετίζεται με την αύξηση της κλίμακας παραγωγής αλλά κατά κύριο λόγο οφείλεται σε επέκταση του εύρους των δραστηριοτήτων των επιχειρήσεων. Στη

σημερινή συγκυρία η επίτευξη οικονομικών φάσματος (score), η ανάπτυξη συνεργειών και συμπληρωματικότητας μεταξύ εναλλακτικών προϊόντων, έχει αποδειχθεί σημαντικότερη από τα οφέλη των οικονομιών κλίμακας. Η επιλεκτική διεύρυνση της γκάμας των προϊόντων μπορεί να εξασφαλίσει στην εταιρία, γρήγορη απόσβεση των δαπανών που απαιτούνται για την οργάνωση δικτύων συγκέντρωσης των πρώτων υλών και διανομής των τελικών προϊόντων, αύξηση του χαμηλού βαθμού αξιοποίησης του μηχανολογικού εξοπλισμού και μείωση της εποχικότητας. Περισσότερο σημαντικά όμως η δραστηριοποίηση σε πολλές αγορές προϊόντων εδραιώνει στη συνείδηση των καταναλωτών το εμπορικό σήμα, το οποίο αποτελεί το σημαντικότερο περιουσιακό στοιχείο των βιομηχανικών τροφίμων και διευκολύνει την πρόσβαση στο συγκεντρωμένο κλάδο του λιανικού εμπορίου τροφίμων. Γύρω από μια σειρά προϊόντα διαμορφώνονται ισχυροί επιχειρηματικοί όμιλοι με καταξιωμένα και ισχυρά εμπορικά σήματα που δραστηριοποιούνται αδιάκριτα σε πρωτογενείς και δευτερογενείς κλάδους της βιομηχανίας τροφίμων.

Η επέκταση σε νέα προϊόντα δεν συνεπάγεται απαραίτητα ότι η αγρο-τροφική βιομηχανία αναλαμβάνει την παραγωγή τους. Συχνά αναθέτει την παραγωγή τους σε υπεργολαβική επιχείρηση. Στον κλάδο των γαλακτοκομικών προϊόντων η προμήθεια δευτερευόντων προϊόντων (γάλα UHT, τύποι παστεριωμένου γάλακτος με προσμίξεις, επιδόρπια με βάση το γάλα) στη βάση εμπορικής υπεργολαβίας είναι εξαιρετικά διαδεδομένη. Η υπεργολαβία ανατίθεται σε εξειδικευμένες μονάδες του εξωτερικού που έχουν αναπτύξει υψηλή τεχνογνωσία και χαμηλό κόστος παραγωγής (Σκορδίλη 2000: 363-65). Η ανάθεση βιομηχανικής υπεργολαβίας είναι σπάνια, πάντως όχι απίθανη. Η σπανιότητα πρέπει να αποδοθεί στην ευπάθεια των τροφίμων, τη σχετικά μικρή κλίμακα παραγωγής των ελληνικών αγρο-βιομηχανιών αλλά και στην ανάγκη για στενό έλεγχο όλων των σταδίων της παραγωγικής διαδικασίας προκειμένου να τηρηθούν οι αυστηροί κανόνες υγιεινής.

Προμήθεια πρώτων υλών

Η διεύρυνση της γκάμας των προσφερομένων προϊόντων και η ανάπτυξη διαφοροποιημένων προϊόντων έχουν οδηγήσει στην ανάγκη επεξεργασίας πολλαπλών πρώτων υλών από τις αγρο-βιομηχανίες. Οι περισσότερες μονάδες διατηρούν εγχώριες και διεθνείς πηγές προμηθειών. Η προσφυγή στη διεθνή αγορά γίνεται συνήθως συμπληρωματικά προς την εγχώρια αγορά που εξακολουθεί να αποτελεί την κύρια πηγή προμηθειών. Συνοπτικά, εντάσσεται στις παρακάτω περιπτώσεις:

- Στην πλέον προφανή περίπτωση αφορά την εισαγωγή εξωτικών αγρο-τροφικών πρώτων υλών που δεν παράγονται επιτόπια λόγω ειδικών κλιματικών και εδαφικών συνθηκών. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ο κλάδος επεξεργασίας φρούτων και λαχανικών όπου οι πλέον επιτυχημένες αγρο-τροφικές βιομηχανίες έχουν εγκαταλείψει την παραδοσιακή κομπόστα ροδάκινο προς όφελος νέων εξειδικευμένων και διαφοροποιημένων προϊόντων έντασης πρώτων υλών όπως, φρουτοσαλάτες, κομπότ και σιρόπια από διάφορα φρούτα, αιθέρια έλαια και αποξηραμένους φλοιούς εσπεριδοειδών, χυμούς διάφορων φρούτων (Σκορδίλη 2000: 256).

- Επίσης, μπορεί να αφορά την προμήθεια πρώτων υλών κοινών προδιαγραφών με αυτές που παράγονται εγχώρια επειδή η εγχώρια παραγωγή δεν επαρκεί, λόγω συγκυριακών παραγόντων ή περιορισμών που επιβάλλει το σύστημα των ποσοστώσεων που έχει υποβληθεί στη χώρα στα πλαίσια της Κοινής Αγροτικής Παραγωγής, π.χ. αγελαδινό γάλα.

- Σ' άλλες περιπτώσεις αφορά την προμήθεια βιομηχανικών ποικιλιών ειδικών προδιαγραφών προκειμένου να βελτιωθούν τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του τελικού προϊόντος που βασίζεται σε εγχώρια παραγόμενες επιτραπέζιες ποικιλίες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο δυναμικός μεταποιητικός κλάδος των φρέσκων χυμών φρούτων που χρησιμοποιεί κυρίως προσυμπυκνωμένο κατεψυγμένο εισαγόμενο χυμό

από τη Βραζιλία και το Ισραήλ επειδή τα ελληνικά πορτοκάλια παρουσιάζουν μεγάλη οξύτητα και είναι ακατάλληλα για χυμοποίηση.

- Η τελευταία κατηγορία αφορά αγροτικά προϊόντα που παραδοσιακά παράγονταν εγχώρια και κάλυπταν τις ανάγκες της εγχώριας βιομηχανίας αλλά δεν είναι πλέον ανταγωνιστικά. Η πλήρης απελευθέρωση των εισαγωγών αγροτικών προϊόντων στα πλαίσια των πολιτικών της ΕΕ με τρίτες χώρες, κατέκλυσε την εγχώρια αγορά με αντίστοιχα φθηνά εισαγόμενα προϊόντα. Η κατάργηση των εθνικών ενισχύσεων στην παραγωγή γεωργικών προϊόντων που ήταν ασυμβίβαστες με το "Κοινοτικό κεκτημένο" και κυρίως η σταδιακή μείωση ή κατάργηση των επιδοτήσεων εισροών αύξησαν αρκετά έντονα το κόστολόγιο των παραγόμενων πρώτων υλών της βιομηχανίας τροφίμων. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των ξηρών καρπών, των οσπρίων και του ρυζιού. Οι εξελίξεις αυτές έχουν οδηγήσει σε πλήρη αποδέσμευση συγκεκριμένων υποκλάδων των αγρο-τροφικών βιομηχανιών από την αγροτική ενδοχώρα τους και τον εκφυλισμό βιομηχανικών μονάδων σε Συσκευαστήρια.

Ένας μεγάλος αριθμός αγρο-τροφικών βιομηχανιών εξακολουθεί να προμηθεύεται πρώτες ύλες από την εγχώρια αγορά. Οι περισσότερες από αυτές έχουν προβεί σε σημαντική αναδιοργάνωση του δικτύου των προμηθευτικών εκμεταλλεύσεων και συγκέντρωσης των πρώτων υλών στο εργοστάσιο. Οι αλλαγές έχουν γίνει με γνώμονα την ποιοτική αναβάθμιση των πρώτων υλών και τη μείωση του κόστους συλλογής. Η ποιοτική αναβάθμιση των πρώτων υλών επιτυγχάνεται μέσα από την εκτεταμένη εφαρμογή του συστήματος της Συμβολαιικής Γεωργίας. Πρόκειται για μια προχωρημένη μορφή ενσωμάτωσης του αγροτικού τομέα στη βιομηχανία όπου η κυριότητα της αγροτικής εκμετάλλευσης παραμένει στον αγρότη αλλά οι αγρο-τροφικές βιομηχανίες καθορίζουν τις προδιαγραφές της παραγωγής των αγρο-τροφικών εισροών παρέχοντας εντατική και συνεχή τεχνική υποστήριξη στις συμβεβλημένες μονάδες (Atkins & Bowler 2000:59). Συμ-

βολαικοί τύποι παραγωγής έχουν εντοπιστεί στην Ελλάδα ήδη από τις αρχές της δεκαετίας 1960 στην παραγωγή κριθαριού για τη ζυθοποιία, στην πτηνοτροφία για κρεατοπαραγωγή, την παραγωγή ζαχαρότευτλων για τη βιομηχανία ζάχαρης, (Μωυσίδης 1988:91-97). Ωστόσο η εφαρμογή της δεν ήταν χωρίς προβλήματα. Εγγενή χαρακτηριστικά του εγχώριου αγροτικού τομέα, όπως ο οικογενειακός χαρακτήρας των εκμεταλλεύσεων, το πολύ χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των αγροτών και η παραδοσιακή πρακτική των άτυπων διαπροσωπικών σχέσεων συναλλαγής, δημιουργούσαν ένα ελάχιστο φιλικό περιβάλλον για την καλλιέργεια τυπικών σχέσεων συνεργασίας μεταξύ των επιχειρήσεων και των αγροτών.

Η γαλακτοβιομηχανία αποτελεί προνομιακή περιοχή εφαρμογής Συμβολαιικών Σχέσεων με την πρωτογενή παραγωγή. Μεγάλες γαλακτοβιομηχανίες έχουν οργανώσει δίκτυα μεγάλης δυναμικότητας σε ασυνεχείς και απομακρυσμένες περιοχές από τον τόπο εγκατάστασης των παραγωγικών τους μονάδων. Κατευθυντήριες γραμμές της οργάνωσης των δικτύων είναι η βαθμιαία μείωση του αριθμού των προμηθευτικών εκμεταλλεύσεων (στη διάρκεια της πενταετίας 1990-95 ο αριθμός των προμηθευτικών εκμεταλλεύσεων μεγάλης γαλακτοβιομηχανίας μειώθηκε από 4.000 σε 3.000 μονάδες), η αύξηση της μέσης παραγόμενης ποσότητας ανά μονάδα και ο περιορισμός των ορίων των περιοχών συγκέντρωσης. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι περίπου η ίδια ποσότητα γάλακτος που συλλέγεται από 900 αγελαδοτροφικές εκμεταλλεύσεις τοπικής γαλακτοβιομηχανίας της Ανατολικής Μακεδονίας συλλέγεται από 240 εκμεταλλεύσεις που υπάγονται στον Σταθμό Πρόψυξης που διατηρεί μεγάλη γαλακτοβιομηχανία στη Δυτική Πελοπόννησο (Σκορδίλη 2000: 340-345). Στην περίπτωση του γάλακτος, η ευπάθεια του προϊόντος, είναι γνωστό ότι το γάλα αναπτύσσει παθογόνους μικροοργανισμούς σε διάστημα μικρότερο από δυο ώρες αν δεν ψυχθεί, και η συχνότητα της συγκέντρωσης έχει θέσει δεσμευτικά όρια στη χωροθέτηση των αγελαδοτροφικών εκμεταλλεύσεων γύρω από τους Σταθμούς

Πρόψυξης. Ωστ'σο παρόμοιες δεσμεύσεις επιβάλλονται και για μια σειρά άλλες αγρο-τροφικές εισροές της φυτικής παραγωγής για λιγότερο προφανείς λόγους που έχουν να κάνουν με την ποιοτική υποβάθμιση του προϊόντος. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι τα λαχανικά και τα φρούτα επιβάλλεται να καταψυχθούν σε λιγότερο από δυο ώρες από τη συλλογή τους στον αγρό ενώ η άμεση ελαιοποίηση του ελαιοκάρπου εμποδίζει τη διαδικασία οξείδωσης (Λιούπης 1990, Αντωνιάδης 1995). Η ποιοτική αναβάθμιση του τελικού προϊόντος επιβάλλει στις σύγχρονες αγροτοβιομηχανίες να διατηρούν μηδενικά αποθέματα και να ελαχιστοποιούν το χρόνο που μεσολαβεί ανάμεσα στη συγκομιδή των πρώτων υλών και τη βιομηχανική επεξεργασία. Θέτουν λοιπόν δεσμευτικά εξωτερικά όρια της περιοχής που αντλούν τις αγρο-τροφικές εισροές, επιδιώκουν να ολοκληρώνουν τη συγκομιδή των καρπών λίγο πρόωρα και να πραγματοποιούν τη μεταφορά σε ώρες της ημέρας με σχετικά χαμηλή θερμοκρασία περιβάλλοντος. Πρακτικές που ήταν αδιανόητες ως σχετικά πρόσφατα για την ελληνική αγρο-τροφική βιομηχανία.

Αγορά - Ανταγωνιστικότητα

Οι όποιες προσπάθειες ποιοτικής αναβάθμισης δεν έχουν οδηγήσει αυτόματα στην καταξίωση των ελληνικών μεταποιημένων αγροτικών προϊόντων στις διεθνείς αγορές. Τα ελληνικά προϊόντα αντιμετωπίζουν διπλό ανταγωνισμό από παρεμφερή μεσογειακά προϊόντα γειτονικών χωρών. Στις αγορές υψηλών ποιοτικών απαιτήσεων από τα καταξιωμένα προϊόντα των νότιων χωρών της ΕΕ, κυρίως τα ιταλικά, που έχουν πετυχημένη πορεία δεκαετιών στις αγορές της Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής. Ενώ, στις αγορές χαμηλών εισοδημάτων αντιμετωπίζουν ισχυρό ανταγωνισμό στη βάση της τιμής πώλησης από τα προϊόντα των Βορειο Αφρικανικών χωρών και των χωρών της Μέσης Ανατολής που επωφελούνται από την εμπορική πολιτική της ΕΕ έναντι τρίτων χωρών. Ελάχιστες μονάδες έχουν τη δυνατότητα να εξαγωγήσουν επώνυμα προϊόντα. Ο μεγάλος όγκος των εξαγωγών των μεγάλων μονάδων επεξεργασίας αγροτικών προϊόντων αφορά

υπεργολαβικά, τελικά η ενδιάμεσα προϊόντα, για λογαριασμό Οίκων του εξωτερικού, διεθνών αλυσίδων *super market* και μεταποιητικών επιχειρήσεων. Οι εντολές παρέχουν τεχνική βοήθεια στις ελληνικές επιχειρήσεις για την εφαρμογή συγκεκριμένων προδιαγραφών σ' όλα τα στάδια της παραγωγικής διαδικασίας. Συχνά αυτές οι προδιαγραφές είναι περισσότερα αυστηρές από τις αντίστοιχες προδιαγραφές που θέτουν οι Οδηγίες της ΕΕ. Προφανώς οι διεθνείς εταιρίες που είναι εγκατεστημένες στη χώρα ή οι ελληνικές επιχειρήσεις που συνεργάζονται με ΔΕ, πλεονεκτούν έναντι των σμιγώς ελληνικών επιχειρήσεων γιατί εκμεταλλεύονται τις διεθνείς συμφωνίες των μητρικών εταιριών. Η ανάθεση διεθνών υπεργολαβιών είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στους κλάδους κονσερβοποίησης φρούτων και επεξεργασίας τοματικών προϊόντων (Labrianidis et al. 1997).

Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για εμπορικές διεθνείς υπεργολαβίες. Η υπεργολαβική επιχείρηση φέρνει σε πέρας όλες τις φάσεις παραγωγής του προϊόντος το οποίο συσκευάζει με την επωνυμία του εντολέα, που συνήθως είναι διεθνής αλυσίδα *super market*. Οι εξαγωγικές αγρο-τροφικές βιομηχανίες επεξεργασίας φρούτων που δεν διαθέτουν τον απαραίτητο εξοπλισμό για να εναρμονιστούν με τις υψηλές απαιτήσεις των πελατών της Δυτικής Ευρώπης αναπροσανατόλισαν με επιτυχία την παραγωγή τους στις αγορές χαμηλών απαιτήσεων των Βαλκανίων και των χωρών Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης (Βαλντέν 1995). Στη δεύτερη περίπτωση, οι υπεργολαβικές επιχειρήσεις προμηθεύουν με ενδιάμεσο προϊόν, κατεψυγμένο προσυμπυκνωμένο τοματοπολτό, μεγάλες μονάδες του εξωτερικού (Βιομηχανική Επιθεώρηση 1992:54-55). Ο τοματοπολτός αποτελεί βασική εισροή για μια σειρά γρήγορα αναπτυσσόμενους κλάδους της παγκόσμιας βιομηχανίας τροφίμων όπως, έτοιμες σάλτσες, σούπες, έτοιμα γεύματα, κ.α. Οι μονάδες παραγωγής των τελικών προϊόντων διαθέτουν ισχυρά εμπορικά σήματα (Heinz, Kraft, Nestle, Campbell's) και κατέχουν ηγετική θέση στην παγκόσμια αγορά. Κατά τη πάγια τακτική τους προμηθεύονται τοματοπολτό

σε υπεργολαβική βάση από ανεξάρτητες μονάδες που διατηρούν στενές σχέσεις με τους τοπικούς προμηθευτές των αγροτικών εισροών και παράγουν μεγάλο όγκο προϊόντος. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι η ιδιωτική εταιρία Morning Star που διαθέτει 3 παραγωγικές μονάδες, μια απ' αυτές είναι η μεγαλύτερη μονάδα επεξεργασίας τοματοπολτού στον κόσμο, ικανοποιεί το 1/3 της συνολικής ζήτησης τοματοπολτού των ΗΠΑ, αποκλειστικά σε υπεργολαβική βάση (Pritchard 2000). Οι ελληνικές βιομηχανίες βέβαια δεν απολαμβάνουν τα τεράστια οφέλη των οικονομιών κλίμακας τέτοιων μεγάλων εργοστασίων αλλά συνάπτουν σχέσεις μακροχρόνιας συνεργασίας με ευρωπαϊκές ΠΕ προφανώς λόγω της σχετικής γεωγραφικής τους θέσης.

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ΔΕ Unilever και Heinz, παρότι προμηθεύονται μεγάλες ποσότητες τοματοπολτού από ελληνικές υπεργολαβικές επιχειρήσεις, όπως έχει ήδη σημειωθεί, απέκτησαν και δικές τους παραγωγικές βάσεις στη χώρα. Αυτές οι πρακτικές αποκαλύπτουν το ειδικό ενδιαφέρον που επιδεικνύουν οι ΠΕ που δραστηριοποιούνται στη βιομηχανία τροφίμων για σταθερές και ασφαλείς πηγές προμήθειας των εισροών παραγωγής τους. Από τη μια πλευρά λόγοι οικονομικής αποτελεσματικότητας, επιβάλλουν την αποκαθετοποίηση και υπεργολαβική ανάθεση φάσεων της παραγωγής σε ανεξάρτητες επιχειρήσεις αλλά από την άλλη, η φύση των τροφίμων, επιβάλλει την εξασφάλιση ενός ελάχιστου επιπέδου ασφαλείας από μονάδες που ανήκουν στην κυριότητα και ελέγχονται πλήρως από τη μητρική εταιρία.

3.2 Τα περιθώρια στενεύουν για τις ΜΜΕ

Έχει γίνει πλέον φανερό ότι για τη μεγάλη πλειοψηφία των αγρο-τροφικών παραγωγικών μονάδων η διαδικασία προσαρμογής στα νέα δεδομένα ήταν οδυνηρή. Βασικά εγγενή χαρακτηριστικά τους είναι ασύμβατα με τις δεσμεύσεις του νέου επιχειρηματικού περιβάλλοντος. Οι οικογενειακού τύπου ΜΜΕ που κυριαρχούν στην παραγωγική δομή του κλάδου χαρακτηρίζονται από έλλειψη

πληροφόρησης και αδυναμία να κατανοήσουν έγκαιρα τις ευκαιρίες και απειλές του ευμετάβλητου περιβάλλοντος. Περισσότερο σημαντικά δε, το επίπεδο οργάνωσης που διαθέτουν, η περιορισμένη κλίμακα παραγωγής και η έλλειψη της απαιτούμενης ρευστότητας, προδιαγράφουν τα όρια της αντίδρασης τους στην αρνητική συγκυρία (Βαϊού & Χατζημιχάλης 1997: 109-13).

Οι μικρότερες και λιγότερο οργανωμένες μονάδες έχουν περιθώρια να δράσης στο «κάτω κομμάτι» της αγοράς. Σε μικρές τοπικές αγορές, σε προϊόντα που διανύουν τις τελευταίες φάσεις του κύκλου ζωής τους σε εναλλακτικούς πελάτες, στην αγορά των παραδοσιακών προϊόντων ενώ, δεν πρέπει να παραγνωριστεί η σημασία της δημιουργίας της νέας αγοράς χαμηλών εισοδημάτων που έχουν δημιουργήσει οι οικονομικοί μετανάστες που έχουν εγκατασταθεί πρόσφατα στη χώρα. Ωστόσο πρέπει να σημειωθεί ότι τόσο η βαθμιαία ομογενοποίηση των καταναλωτικών προτύπων, που υποστηρίζεται από διαφημιστικές καμπάνιες Πανελλήνιας εμβέλειας, όσο και η πρόσφατη επέκταση των αλυσίδων *super markets* στην περιφέρεια έχουν οδηγήσει σε μείωση της σημασίας των τοπικών αγορών και των τοπικών προϊόντων. Πρόσφατη έρευνα αποκάλυψε ότι μεγάλη υπεραγορά που εγκαταστάθηκε πρόσφατα σε πρωτεύουσα νομού της Θράκης είχε αποκλείσει από τα ράφια της παραδοσιακό πρόβειο γιασούρι που παρασκευάζουν τοπικές ΜΜΕ στα πλαίσια συμφωνίας «πακέτο» για την τοποθέτηση των προϊόντων μεγάλης γαλακτοβιομηχανίας σε όλα τα καταστήματα του δικτύου της (Σκορδίλη 2000: 373).

Η χώρα έχει κατοχυρώσει τον τίτλο Γεωγραφικής Ονομασίας Προέλευσης (ΓΟΠ) για περισσότερα από 60 τοπικά τρόφιμα. Ωστόσο τα περισσότερα απ' αυτά έχουν ενταχθεί στο παραγωγικό δίκτυο των μεγάλων βιομηχανιών τροφίμων (Ilbery 2001:270-71). Συνήθως τα τοπικά προϊόντα δεν μπορούν να ανταγωνιστούν την εικόνα των ισχυρών επώνυμων προϊόντων πανελλήνιας εμβέλειας και ταυτίζονται με την οπισθοδρόμηση (καταναλώνονται από ηλικιωμένους) και το φτηνό προϊόν. Το

επώνυμο προϊόν εξακολουθεί να είναι ισχυρότερο από το τοπικό προϊόν

Ωστόσο, η εμπειρία από άλλες ευρωπαϊκές χώρες δείχνει ότι στην εποχή της παγκοσμιοποίησης εξακολουθεί να υπάρχει χώρος για τοπικά προϊόντα. Μάλιστα, στα πλαίσια του αυξημένου ενδιαφέροντος μεγάλης μερίδας των καταναλωτών για ασφαλή προϊόντα, έχει σημειωθεί ανανέωση του ενδιαφέροντος για τοπικά προϊόντα, αφού το τοπικό προϊόν ταυτίζεται στη συνείδηση του καταναλωτή με το παραδοσιακό, το ασφαλές, το φυσικό προϊόν. Ευρίσκεται λοιπόν σε εξέλιξη μια ευρείας κλίμακας επανατοπικοποίηση μιας σειράς βιομηχανικών τροφίμων που έχασαν την τοπική τους ταυτότητα στα πλαίσια της ομογενοποίησης των διατροφικών προτύπων και του παραγωγιστικού μοντέλου αγροτικής παραγωγής (Murdoch 2000). Χαρακτηριστικό τέτοιο ο προϊόν είναι το ελληνικό ελαιόλαδο το οποίο εξάγεται χύμα στην Ιταλία και προωθείται στη διεθνή αγορά ως ιταλικό ελαιόλαδο τύπου ριβιέρα.

Οι πολιτικές της ΕΕ για τον αγροτικό χώρο υποστηρίζουν ότι το περιβάλλον είναι ιδιαίτερο ευνοϊκό για τη δραστηριοποίηση τοπικών ΜΜΕ επεξεργασίας τροφίμων σε στενή διασύνδεση με τοπικούς βιοκαλλιεργητές. Η εφαρμογή τέτοιων πολιτικών στον ελληνικό χώρο δεν είναι χωρίς προβλήματα. Οι δυσκολίες εφαρμογής έχουν να κάνουν με την περιορισμένη επέκταση των βιολογικών καλλιεργειών¹¹ αλλά κυρίως τη δυσκολία ανάληψης και συντονισμού συλλογικών δράσεων από τις τοπικές ΜΜΕ στους τομείς της πληροφόρησης, τεχνογνωσίας και προώθησης των προϊόντων, προκειμένου να ξεπεράσουν τα προβλήματα του μικρού μεγέθους και της απομακρυσμένης χωροθέτησης.

4. Συμπερασματικά σχόλια

Όλα τα δεδομένα συνηγορούν ότι η τελευταία δεκαετία είναι περίοδος έντονης αναδιάρθρωσης για την ελληνική αγρο-τροφική βιομηχανία. Μέσα από επώδυνες διαδικασίες για το μεγάλο όγκο των παραδοσιακών παραγωγικών μονάδων, διαρθρωτικά κλα-

δικά χαρακτηριστικά που είχαν δείξει αξιοσημείωτη διαχρονική αντοχή μετασχηματίστηκαν δραστικά. Από τα μέσα της δεκαετίας 1990 ο ρυθμός της αναδιάρθρωσης έχει μειωθεί. Η παρατήρηση αυτή δεν υπονοεί ότι η κατάσταση έχει παγιωθεί και η διάρθρωση του κλάδου χαρακτηρίζεται από στασιμότητα. Άλλωστε ο ευμετάβλητος χαρακτήρας και οι γρήγορες αλλαγές συγκαταλέγονται στα βασικά χαρακτηριστικά του νέου επιχειρηματικού περιβάλλοντος. Ωστόσο έχουν ξεχωρίσει και διακρίνονται πλέον με ευκρίνεια οι γενικές τάσεις των αλλαγών.

Οι εξελίξεις της τελευταίας δεκαετίας είναι τόσο καταγιστικές που έχουν οδηγήσει στην αμφισβήτηση και των τριών συστατικών της παραδοσιακής ορολογίας ελληνική αγρο-τροφική βιομηχανία.

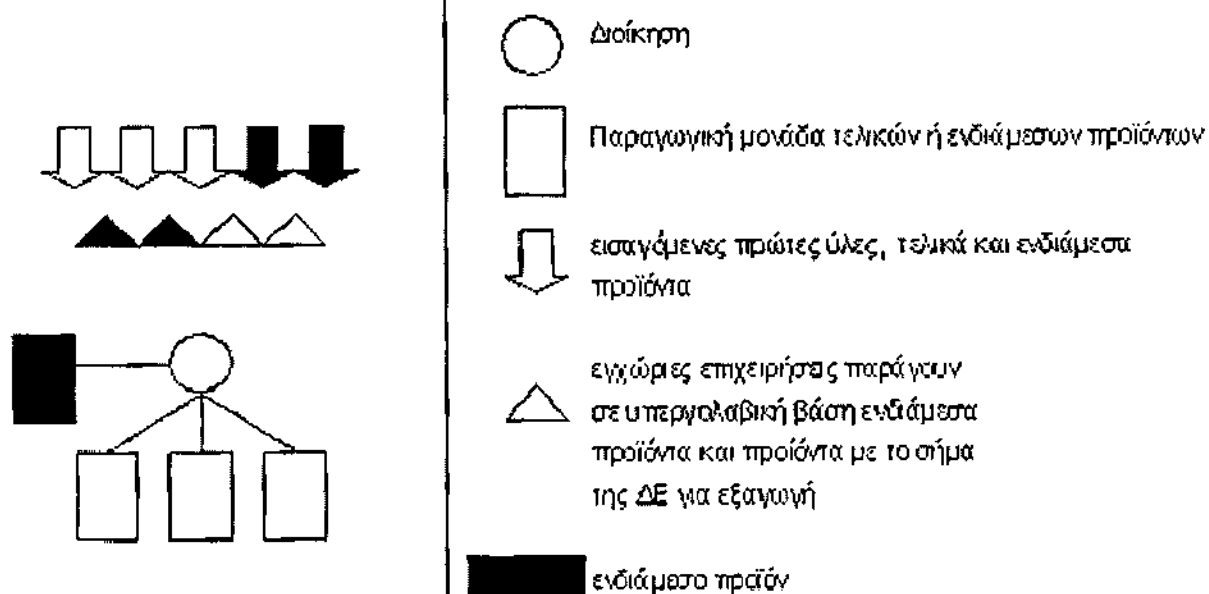
Είναι πλέον φανερό ότι η ερμηνεία των σύγχρονων χαρακτηριστικών των ελληνικής αγρο-τροφικής βιομηχανίας προϋποθέτει την παρακολούθηση της πορείας ευρύτερων αλλαγών. Οι αναζητήσεις και οι προβληματισμοί διαπερνούν τα εθνικά σύνορα και διαμορφώνονται σε παγκόσμιο επίπεδο. Μεταξύ άλλων, η ενοποίηση της Ευρωπαϊκής Αγοράς, η φιλελευθεροποίηση των κανόνων του διεθνούς εμπορίου, οι στρατηγικές διεθνούς επέκτασης των Διεθνικών Εταιριών και οι τεχνολογικές εξελίξεις στις μεθόδους παραγωγής - συντήρησης και διανομής των τροφίμων, αποτελούν τα νέα δεδομένα που μεταβάλλουν δραστικά το επιχειρηματικό περιβάλλον και οδηγούν σε ολοκλήρωση των αγορών, υψηλή αβεβαιότητα και αλληλεξάρτηση. Σ' αυτές τις συνθήκες, τα όρια ανάμεσα στις εθνικές βιομηχανίες έχουν γίνει δυσδιάκριτα. Ειδικότερα, οι εξαγορές σημαντικών αγρο-τροφικών βιομηχανιών από ΔΕ, η συστηματική ανάθεση και ανάληψη διεθνών υπεργολαβιών, η εντυπωσιακή αύξηση των διεθνών πηγών προμήθειας πρώτων υλών και η εξάπλωση διεθνών αλυσίδων super markets στην ελληνική αγορά, είναι μερικές μόνο από τις όψεις που έχουν επιταχύνει τη διεθνή ολοκλήρωση του τομέα της αγρο-τροφικής βιομηχανίας. Ο προσδιορισμός ελληνική δεν μπορεί πλέον να χαρακτηρίσει μονοσήμαντα την αγρο-τροφική βιομηχανία που δραστηριοποιείται στην Ελλάδα.

Ωστόσο, η ανάλυση της δραστηριότητας των πετυχημένων επιχειρήσεων του κλάδου έχει αποκαλύψει ότι και η διατήρηση των όρων αγρο-τροφική και βιομηχανία δεν είναι χωρίς προβλήματα. Τα όρια ανάμεσα στους κλάδους των τροφίμων αλλά και τους τομείς οικονομικής δραστηριότητας έχουν γίνει πλέον δυσδιάκριτα και ασαφή. Γύρω από ισχυρά εμπορικά σήματα διαμορφώνονται σύγχρονοι επιχειρηματικοί όμιλοι που δραστηριοποιούνται σε πολλαπλούς κλάδους των τροφίμων, όχι αναγκαστικά μεταποιητικούς. Η παραδοσιακή διάκριση των επιχειρήσεων της βιομηχανίας τροφίμων σε πρωτογενείς/αγρο-τροφικές και δευτερογενείς/καταναλωτικές δεν αποδίδει την εικόνα των σύγχρονων επιχειρήσεων. Ως σχετικά πρόσφατα, ο κλάδος δραστηριότητας ήταν δηλωτικός της ταυτότητας της επιχείρησης. Σήμερα, τόσο η εμπορική δραστηριότητα, με τη μορφή ανάθεσης εμπορικών υπεργολαβιών όσο και η ενεργή συμμετοχή στην πρωτογενή παραγωγή, μέσω σχέσεων Συμβολαιικής γεωργίας, καταλαμβάνουν ολοένα και μεγαλύτερο μέρος της δραστηριότητας των επιχειρηματικών ομίλων που δραστηριοποιούνται στις αγορές των τροφίμων. Στη θέση της παραδοσιακής αγρο-τροφικής βιομηχανίας που δραστηριοποιείται αυστηρά σ' έναν κλάδο της πρωτογενούς μεταποίησης, έχουν προβάλλει επιχειρήσεις που κυριαρχούν στις ολιγοπωλιακές αγορές και διαμορφώνουν ένα ελάχιστο φιλικό περιβάλλον για τις παραδοσιακές ΜΜΕ. Οι αλλαγές αυτές έχουν μετασχηματίσει μακροχρόνια μορφολογικά χαρακτηριστικά του κλάδου τροφίμων.

Κυρίως όμως έχουν αλλάξει δραστικά τη παραδοσιακή Γεωγραφία του κλάδου. Η αποκομμένη τοπική αγρο-τροφική βιομηχανία που ολοκληρώνει όλες τις φάσεις της παραγωγικής διαδικασίας σε μια παραγωγική μονάδα, προμηθεύεται αποκλειστικά αγροτικές εισροές από τον αγροτικό της περίγυρο και δεν αναπτύσσει διασυνδέσεις αποτελεί πλέον την εξαιρεση και όχι τον κανόνα. Στη θέση της έχουν προβάλλει σύγχρονες επιχειρήσεις πανελλήνιας εμβέλειας που δραστηριοποιούνται σε πολλαπλούς κλάδους και διαθέτουν χωροθετική ευελιξία και

κινητικότητα. Επιχειρήσεις που, σε μεγάλο βαθμό, οφείλουν την επιτυχία τους στην υπέρβαση των έως πρότινος ανυπέρβλητων τεχνικών χαρακτηριστικών των τροφίμων και στη δυνατότητα ελέγχου και συντονισμού των δραστηριοτήτων τους σε εκτεταμένες περιοχές. Πρόκειται για επιχειρήσεις έντασης διασυνδέσεων που αναπτύσσουν πολλαπλές όχι αυστηρά επαναλαμβανόμενες και προβλέψιμες διασυνδέσεις σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο ανάλογα με τις ανάγκες τους. Μια σύνθετη Γεωγραφία οπωσδήποτε εντυπωσιακή για οποιοδήποτε μεταποιητικό κλάδο, πόσο μάλλον για τη βιομηχανία τροφίμων που δραστηριοποιείται στην Ελλάδα που μέχρι πρόσφατα χαρακτηριζόταν από χωροθετική αδράνεια και προβλεψιμότητα.

Σχήμα 2: Αποτύπωση της δραστηριότητας ΔΕ τροφίμων στην Ελλάδα, 1998

Πηγή: Σκορδίλη, 2000

Σημειώσεις

¹ Σύμφωνα με την παραδοσιακή διάκριση η αγρο-τροφική βιομηχανία (agro-food industry) περιλαμβάνει τις μονάδες της αγροτικής βιομηχανίας που επεξεργάζονται αποκλειστικά τροφικές αγροτικές πρώτες ύλες και τις μεταποιούν σε προϊόν επιδεκτικό περαιτέρω επεξεργασίας, π.χ. αλεύρι, ζάχαρη, πουλπά φρούτων, ή σε τελικό προϊόν σε "σχεδόν φρέσκια" μορφή, π.χ. κονσέρβες φρούτων, χυμοί φρούτων, καταψυγμένα φρούτα και λαχανικά κ.α. Εναλλακτικά αναφέρονται και ως βιομηχανίες τροφίμων πρωτογενούς μεταποίησης ή βιομηχανίες τροφίμων προσανατολισμένες στον αγροτικό τομέα (Burns 1983:5).

² Από το τέλος της δεκαετίας 1870 η σταφίδα εξάγεται στη Γαλλία όπου χρησιμοποιείται ως βιομηχανική πρώτη ύλη για την παραγωγή vins de courage. Πολύ αργότερα, στις αρχές του 20ου αιώνα, άρχισε η μαζική χρήση της σταφίδας για την παρασκευή οινόπνευματος και αποσταγμάτων (Αγγριαντώνη, 1986:274).

³ Απασχολεί το 60% του εργατικού δυναμικού και συνεισφέρει κατά 28% στη διαμόρφωση του ΑΕΠ (Αβδελιδής 1976:54).

⁴ Σύμφωνα με τα συγκεντρωτικά διαθέσιμα στοιχεία για την τετραετία 1948-52 η μέση απόδοση σε γάλα κατά κεφαλήν αγελάδας ήταν 864 κιλά. Η επίδοση αυτή τοποθετεί την Ελλάδα στην 17^η θέση στην ιεραρχία 21 κρατών με κριτήριο τη μέση απόδοση σε αγελαδινό γάλα. Έπονται μόνο η Ρουμανία (798), η Βουλγαρία (405), η Τουρκία (524) και η Αλβανία (262). Σχεδόν μια εικοσαετία αργότερα, το 1971, η μέση απόδοση σε γάλα έχει αυξηθεί σε 1.200 κιλά ανά αγελάδα. Ωστόσο οι επιδόσεις αυτές είναι συγκριτικά χειρότερες σε σχέση με τις τιμές της αρχής της μεταπολεμικής περιόδου. Η χώρα υποχωρεί στην 19^η θέση της ιεραρχίας και προηγείται πλέον μόνο της Αλβανίας (709) και της Τουρκίας (534). Η τιμή της ελληνικής απόδοσης αντιστοιχεί στο 55% της μέσης παγκόσμιας απόδοσης (Αβδελιδής 1976: πιν.53).

⁵ Διάχρονικά άλλαξε πολύ λίγο από 32 στρέμματα το 1961 σε 39 στρέμματα το 1991. Μάλιστα η έκταση των εκμεταλλεύσεων δεν είναι μόνο μικρή αλλά και κατακερματισμένη σε αρκετά αγροτεμάχια ανά εκμετάλλευση. Το 1991, μετά από 38 έτη εφαρμογής του Προγράμματος των Αναδασμών, αντιστοιχούσαν 6 αγροτεμάχια σε κάθε εκμετάλλευση, με μέση έκταση αγροτεμαχίου 7,6 στρέμματα (Μπέοπουλος & Σκούρας 1999:40).

⁶ Στα μέσα της δεκαετίας 1960 η συνολική παραγωγή γάλακτος των ορεινών περιοχών είχε εκτιμηθεί σε 54.000 τόνους σε σύνολο εγχώριας παραγωγής 747.000 τόνων. Σε αρκετούς νομούς της βόρειας Ελλάδας και της Ηπείρου η παραγωγή των ορεινών προσέγγιζε το 10% της συνολικής παραγωγής (Μπαϊμπάς 1967:πιν.9).

⁷ Ο κλάδος τροφίμων απορρόφησε ποσοστό 25% των υπό υλοποίηση επενδύσεων της μεταποίησης που είχαν υπαχθεί στις διατάξεις του Ν.1262/82 (Λυμπεράκη & Τραυλός 1993:66).

⁸ Ειδικότερα, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας 1960, που χαρακτηρίστηκε από τη μαζική εισροή ξένου κεφαλαίου στους κλάδους κεφαλαιουχικών αγαθών, η συμμετοχή ξένων επιχειρήσεων στο συνολικό πάγιο κεφάλαιο του κλάδου τροφίμων διατηρήθηκε σε πολύ χαμηλά επίπεδα, μόλις 4.5% έναντι 36,3% για το σύνολο της μεταποίησης. Στην επόμενη δεκαετία, το ξένο κεφάλαιο, παρακινούμενο από την προοπτική της πλήρους ένταξης της χώρας στην ΕΟΚ και τις προοπτικές για εξαγωγές στις ακμάζουσες Αραβικές χώρες, ανεβάζει τη συμμετοχή του στο πάγιο κεφάλαιο του κλάδου σε 7,7%, και πάλι όμως σημαντικά χαμηλότερα από το 22,9% που ισχύει για το σύνολο της μεταποίησης (Γιαννίσης 1983:273).

⁹ Η Εισαγωγική Διεύθυνση, το ποσοστό της εγχώριας κατανάλωσης τροφίμων το οποίο καλύπτεται από εισαγωγές, κυμαίνεται σε σχετικά χαμηλά επίπεδα. Τις χρονολογίες 1960, 1970 και 1980, παίρνει τιμές 7,1%, 5,2% και 6,6%, ενώ οι αντίστοιχες τιμές για το σύνολο του μεταποιητικού τομέα είναι πολύ υψηλότερες, 21,6%, 23,5% και 21,7% (Λώλος & Παπαγιαννάκης 1993:πιν.2.5).

¹⁰ Η βιομηχανία ΜΕΛΙΣΣΑ Κίκιζας όπου συμμετέχει με υψηλό μεριτικό ποσοστό η ΠΕ Danone, ανέπτυξε τον κλάδο των τοματικών προϊόντων με την εξαγορά το 1989 της βιομηχανίας ΠΕΛΑΡΓΟΣ.

¹¹ Η έκταση των βιολογικών εκτάσεων ως ποσοστό της χρησιμοποιούμενης Γεωργικής Γης στην Ελλάδα είναι η χαμηλότερη σε επίπεδο ΕΕ, μόλις 0,44%, έναντι μέσης τιμής 2,1%. Η Αυστρία έχει την υψηλότερη επίδοση με 8,43%. Σημειώνεται ότι 60,8% από τη συνολική βιολογική και υπό μετατροπή έκταση αποτελείται από ελαιώνες και ακολουθούν με μεγάλη διαφορά τα αμπέλια (10,39%) και τα οπωροφόρα (9,53%) (Βακουφάρης κ.α. 2002).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβδελίδης, Π. (1976) Η αγροτική οικονομία και οι προοπτικές ανάπτυξης της, Αθήνα: Gutenberg.
- Αγριαντώνη, Χ. (1986) Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα, Αθήνα : Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας.
- Αναστασόπουλος, Γ. & Trail, W.B. (1996) «Παγκοσμιοποίηση της Ευρωπαϊκής Βιομηχανίας Τροφίμων και οι Στρατηγικές των Πολυεθνικών Επιχειρήσεων στην Ελληνική Βιομηχανία Τροφίμων», Πρακτικά Συνεδρίου Κράτος και Αγροτικός Χώρος, Αθήνα: Παπαζήσης, σελ.160-176.
- Αντωνιάδης, Α (1995) «Το ελληνικό ελαιόλαδο», εισήγηση στο Συνέδριο Ο κλάδος Τροφίμων και Ποτών, Πανεπιστήμιο Πειραιά, 15-16/5/1995.
- Atkins, P. & Bowler, I., (2000) Food in Society: Economy, Culture, Geography, London: Arnold.
- Βαΐου, Ντ. & Χατζημιχάλης, Κ. (1997) Με τη Ραπτομηχανή στην Κουζίνα και τους Πολωνούς στους Αγρούς, Αθήνα: Εξάντας.
- Βακουφάρης, Χ., Σπιλάνης, Ι. & Κίζος, Α. (2002) «Η χωρική διαφοροποίηση της ανάπτυξης της βιολογικής γεωργίας στην Ελλάδα», εισήγηση στο 7ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αγροτικής Οικονομίας, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθήνας, 21-23/09/2002.
- Βαλντέν, Σ. (1995) Οι Ελληνικές Εξαγωγές Αγροτικών Προϊόντων, Αθήνα: Πανελλήνιος Σύλλογος Εξαγωγέων - Κέντρο Εξαγωγικών Ερευνών και Μελετών.
- Bareham, J. (1995) Consumer behaviour in the food industry, London: Butterworth Heinemann.
- Βεργόπουλος, Κ. (1986) Η αποανάπτυξη σήμερα, Αθήνα: Εξάντας.
- Βιομηχανική Επιθεώρηση (1992) «Κλάδος τροφίμων: Η γεύση του αύριο», 12, σελ. 37-65.
- Burns, J. (1983) «A Synoptic View of the Food Sector», in J. Burns, J. McInerney & A. Swinbank (eds.): The Food Industry: Economics and Policies, London: Heinemann, pp. 1-27.
- Γιαννίσης, Τ. (1983) Η ελληνική βιομηχανία: ανάπτυξη και κρίση, Αθήνα: Gutenberg.
- Goodman, D. & Watts, M. (1997) "Agrarian Questions: Global appetite, local metabolism: nature, culture, and industry in fin-de-siecle agro-food systems", in D. Goodman and M. Watts (eds) Globalising Food: Agrarian Questions and Global Restructuring, London: Routledge, pp. 1-32.
- Δαμιανάκος, Σ. (1999) "Το δισεύρετο μοντέλλο της ελληνικής γεωργίας", στο Χ. Κασίμης, & Λ. Λουλούδης (επιμ.) Ύπαιθρος Χώρα: η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα, Αθήνα: ΕΚΚΕ & Πλέθρον, σελ. 55-84.
- Dicken, P. & Lloyd, P. (1990) Location in space, 3rd edition, New York: Harper and Row.
- Fallows, S. (1988) Towards 1992: Competing the internal market for food, Bradford: Food Policy Research Unit.
- Cumbers, A., Leigh, R. & Smallbone, D. (1997) «The Single European Market and the new regulatory regime in the food sector: the impact on small and medium sized manufacturing firms.», British Food Journal, vol.97, n.4, pp. 13-18.
- Ilbery, B. (2001) "Changing geographies of global food production", in P. Daniels, M. Bradshaw, D. Shaw & J. Sidaway (eds.) Human Geography: Issues for the 21st century, London: Prentice Hall, pp. 253-73.
- Labrianidis, L., Kalantaridis, Ch. & Skordili, S. (1997) «Internationalisation and Interfirm Linkages», Research Study financed by the ACE Program 1996, Final Report for Greece.
- Λιούπης, Γ. (1990) «Η ελληνική βιομηχανία κατεψυγμένων τροφίμων», Αθήνα: ΙΟΒΕ, Μονάδα κλαδικής βιομηχανικής έρευνας και ενημερώσεως, 80.

Λυμπεράκη, Α. & Τραυλός Σ. (1993) «Κρατικές παρεμβάσεις στη βιομηχανία: Άμεση και έμμεση βιομηχανική πολιτική στη δεκαετία του '80», στο Τ. Γιαννίτσης (επ.) Βιομηχανική και Τεχνολογική Πολιτική στην Ελλάδα, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 39-94.

The Economist (23/05/2000) Survey: Agriculture and Technology, supplement.

Λώλος, Σ. & Παπαγιαννάκης, Α. (1993) «Η ελληνική βιομηχανία στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα», Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών: Δημοσιεύματα Κέντρου Ερεύνης της ελληνικής κοινωνίας, 5.

Montannari, M. (1997) Πείνα και Αφθονία στην Ευρώπη, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Μπαϊμπάς, Σ. (1967) «Προβλήματα βιομηχανίας γάλακτος», Αθήνα: ΑΤΕ: Σειρά μελετών, 5.

Μπεόπουλος, Δ. & Σκούρας, Δ. (1999) "Γεωργία και Περιβάλλον: η ετερομορφία μιας σχέσης", στο Χ. Κασίμης, & Α. Λουλούδης (επιμ.) Υπαιθρος Χώρα: η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα, Αθήνα: ΕΚΚΕ & Πλέθρον, σελ. 33-53.

Murdoch, J. (2000) "Networks – a new paradigm of rural development?", Journal of Rural Studies, 16:4, pp. 407-419.

Μωυσίδης, Α. (1988) «Συμβολαϊκή Γεωργία στην Ελλάδα. Μια σύγχρονη μορφή ενσωμάτωσης του αγροτικού τομέα στον καπιταλισμό», Αθήνα: ΑΤΕ: Μελέτες για την Αγροτική Οικονομία, 33.

Nygard, B. & Storstad, O. (1998) «De-globalization of Food Markets? Consumer Perceptions of Safe Food: The case of Norway», Sociologia Ruralis, 38:1, pp.35-53.

Pritchard, B., (2000) "The tangible and intangible spaces of agro-food capital", paper presented at the International Rural Sociology Association World Congress X, Rio de Janeiro, July 2000.

Σκορδίλη, Σ. (2000) Γεωγραφική Αναδιάρθρωση της Βιομηχανίας στην Ελλάδα: Η περίπτωση του κλάδου τροφίμων στα πλαίσια της ΕΕΑ, Διδακτορική Διατριβή: Πολυτεχνική Σχολή ΑΠΘ.

Tansey, G. & Worsley, T. (1998) The Food System: A Guide, London: Earthscan.